

In vrijheid verbonden: Eenheid in verscheidenheid

15 december 2005 - Utrecht

James C. Kennedy

Nederland is een land met een grote verscheidenheid aan religies en levensbeschouwingen. Waar Nederlanders in de wereld om bewonderd worden is dat zij in hun geschiedenis met vallen en opstaan hebben leren omgaan met deze verschillen. Ook het Huis Oranje-Nassau heeft soms geworsteld met een zoeken van een evenwicht tussen respect voor verscheidenheid, eigen overtuiging en gemeenschappelijk belang.

Opnieuw wordt Nederland in deze tijd indringend geconfronteerd met de opgave om te leren omgaan met diversiteit. Het leven met verschillen is hard werk en nooit af, zowel voor nieuwkomers als voor 'oud gedienden', religieus of niet-religieus. Maar de geschiedenis van Nederland biedt een perspectief voor de toekomst.

Is er iets dat de Nederlandse samenleving en geschiedenis uniek maakt? Natuurlijk denken we meteen aan de dijken, de windmolens en het feit dat de helft van het land onder het zeeniveau ligt. Maar zijn er ook andere typisch Nederlandse kenmerken? Laat ik er één aanwijzen, die ook tijdens deze bijeenkomst duidelijk zichtbaar is: Nederland is al vele eeuwen lang een land met een grote verscheidenheid aan religies en levensbeschouwingen. Men zegt dat geen ander land de laatste eeuwen zoveel verschillende religieuze gemeenschappen per vierkante kilometer heeft gekend als Nederland. En dat is niet onopgemerkt gebleven; deze enorme variatie in religieuze uitingsvormen heeft buitenlandse waarnemers en historici al eeuwenlang gefascineerd. Een van de grootste historische successen van dit land is, dat Nederlanders hebben leren omgaan met deze verschillen. Maar dat is vaak een grote worsteling geweest, een strijd met vallen en opstaan.

De redenen voor het bestaan van deze multireligieuze samenleving zijn eenvoudig te duiden. Nederland had geen gecentraliseerde overheid tot na 1800. Voor die tijd werden ook religieuze kwesties vooral lokaal bepaald. Het mag dan wel zo zijn dat de Gereformeerde Kerk in de 17e en 18e eeuw de enige door de staat erkende kerk was, maar het lukte die kerk nooit om meer dan de helft van de bevolking in haar armen te sluiten. Andersdenkenden kregen ruimte van de overheid om hun eigen geloof te beleven, al moest dat soms in een schuilkerk plaatsvinden. Dit had natuurlijk ook een oorzaak; Nederland was lange tijd één van de belangrijkste handelscentra in de wereld, waardoor tienduizenden mensen uit allerlei landen neerstreken in Nederland en godsdiensten meebrachten die sterk verschilden van de geloofsovertuigingen van de Hollanders.

De inwoners van Nederland reageerden daar verschillend op. In de steden leefden de burgers dicht op elkaar en kwamen er al snel achter dat veel van hun burens andere overtuigingen aanhingen. De Nederlandse koopmansgeest vergemakkelijkte het omgaan met andersdenkenden, want in die geest wogen handelsbelangen zwaarder dan theologische verschillen. Bovendien waren alle Nederlanders, ongeacht hun geloof, met elkaar verbonden als medestanders in de strijd tegen water of vijanden. En natuurlijk werd het land bestuurd door de 'regenten' die zich flexibel opstelden om de godsdienstvrede in hun dichtbevolkte steden te bewaren. Juist om 'de boel bij elkaar te houden' hadden ze er weinig moeite mee om ruimte te gunnen aan andersdenkenden.

Maar het vredig samenleven ging bij de Nederlanders toch niet altijd van een leien dakje. Nederlanders waren niet alleen de slachtoffers maar ook plegers van religieus geweld tijdens de strijd tegen Spanje. Ook in vreedzamer tijden worstelden zij met de aanwezigheid van andersdenkenden. Het vereist nu eenmaal zelfbeheersing om je eigen geloof hoog te houden en tegelijkertijd je buurman ruimte te geven. Regenten konden voorkomen dat Nederlanders van verschillende geloofsovertuigingen elkaar een kopje kleiner maakten, maar door de vrije pers konden gelovigen elkaar in de zeventiende eeuw wel kwetsen met vlugschriften. Zelfs nadat volledige vrijheid van religie in de negentiende eeuw was afgedwongen, betekende dit nog niet het einde van de onderlinge spanningen. Ook na het verkrijgen van burgerrechten werden joden en katholieken al te vaak beschouwd als tweede rangsburgers. Protestanten demonstreerden in 1853 massaal tegen de terugkeer - na een afwezigheid van 300 jaar - van de katholieke bisschoppen. En omstreeks 1930 trokken katholieken door de straten van Amsterdam om Luther, de eerste protestant, te bespotten. Maar deze demonstraties ontaardden niet in groot geweld en dat is opmerkelijk. Geweld tegens andersdenkenden kwam in andere landen wel vaak voor, maar in het vermijden van extreem geweld kon en kan de Nederlandse multireligieuze samenleving een succes genoemd worden.

Hoe slaagden de inwoners van Nederland erin om toch relatief vredig samen te leven? In de zeventiende eeuw was religie een onderwerp waarmee voorzichtig werd omgesprongen. Waar en wanneer je erover praatte was aan grenzen gebonden. Meestal werd er alleen in besloten kring over gesproken. In de meeste dorpen en steden wisten de bewoners wel waar hun burens kerkten, maar was dit zelden een punt van discussie. Na verloop van tijd werden de banden tussen mensen van dezelfde religieuze overtuiging sterker en sterker, waardoor uiteindelijk de verzuiling ontstond. Veel Nederlandse gelovigen sloten zich overigens niet aan bij deze organisaties - daar was de religieuze diversiteit te groot voor - maar deze organisatievorm, de verzuiling, karakteriseerde wel de Nederlandse samenleving. Mijn eigen Nederlandse familie was doorsnee protestants; ze haalden hun brood bij de protestantse bakker in het dorp en lieten hun gezicht alleen zien bij de katholieke bakker als er een speciale aanbieding was. Zo zocht men de geborgenheid in eigen gemeenschappen en liet anderen de ruimte om hetzelfde te doen.

Maar de geborgenheid in eigen groep ging vaak gepaard met onverschilligheid jegens de ander. Deze onverschilligheid heeft veel geweld en spanningen voorkomen, maar ook veel goeds verhinderd.

De Nederlandse samenleving is nog steeds een samenleving waar mensen snel in een religieus hoekje worden gedrukt: die is gereformeerd, die is moslim en die is - zoals er vooral over niet-kerkelijken werd gesproken - 'niks'. Er waren gelukkig ook mensen, gedreven door humanitaire of religieuze motieven of door naastenliefde en solidariteit, die niet wegkeken maar omzagen naar andersdenkenden, ook als het moeilijk was. Deze mensen wilden anderskerkelijken of andersgelovigen de hand reiken door hen te zien als landgenoten, geloofsgenoten, medemensen of beelddraggers van God. Niet alleen pragmatische overtuigingen, maar ook godsdienstige motieven dreven veel Nederlanders ertoe om andersdenkenden te herkennen als schepselen Gods. Deze gelovigen kwamen de ander niet tegemoet door het idee dat alle religies zo'n beetje hetzelfde zijn, maar uit een ware belangstelling voor de ander. Ondanks de belangrijke verschillen van inzicht en geloof, waren zij er van overtuigd dat zij anderen vriendelijk moesten bejegenen. Deze traditie heeft oude papieren, maar is misschien vooral zichtbaar geworden tijdens de laatste halve eeuw. Dit kwam omdat gelovigen door het wegvallen van de oude verzuilde organisaties meer ruimte kregen om kennis te nemen van de leefwereld van anderen, en omdat er met name binnen het christendom een sterke oecumenische beweging ontstond die ook binnen het Nederlandse Koninklijk Huis zichtbaar werd.

Evenals het Nederlandse volk heeft ook het Huis Oranje-Nassau door de eeuwen heen geworsteld met zijn positiebepaling in een land vol religieuze diversiteit. Veel vorsten uit dit Huis gaven blijk van fijngevoeligheid ten opzichte van religieuze verschillen. De stamvader, Willem van Oranje, zei al in 1564: 'Ik kan niet goedkeuren dat vorsten over het geweten van hun onderdanen willen heersen en hen de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemen.' Deze overtuiging kreeg gestalte in de ruimte die de oude Nederlandse Republiek gaf aan hen die zich niet wilden aansluiten bij de publieke kerk. De open houding van de Prinsen van Oranje was ook zichtbaar buiten de Republiek. Zolang het Huis van Oranje het Prinsdom van Orange (in het huidige Frankrijk) bestuurde, waarvan de naam van de dynastie is afgeleid, garandeerde men vrijheid van godsdienst en vergadering aan katholieken en protestanten. En stadhouder Frederik Hendrik ging tegen de tijdgeest in toen hij katholieken het recht gaf om te participeren in het bestuur over zijn persoonlijk eigendom, de Baronie van Breda.

Maar dit betekent natuurlijk niet dat elke Oranjelid zo ruimhartig was. Vooral de politieke agenda's van stadhouder Maurits en koning Willem I vervreemdden en marginaliseerden sommige religieuze groeperingen. De eerste had een slechte verhouding met remonstranten, de tweede joeg zowel katholieken als orthodox-gereformeerden tegen zich in het harnas. Het leidde tot problemen die later weer rechtgetrokken moesten worden. Soms verschilden de Oranjes ook met elkaar van mening. Een aangetrouwde Oranje, de Duitse Prinses Maria Louise van Hessen-Kassel, wilde de vervolgte Hernhutters (een protestants kerkgenootschap uit Tsjechië) een veilig onderkomen bieden in Nederland. Maar haar zoon, stadhouder Willem IV, verzette zich tegen dit initiatief, omdat het de publieke orde zou verstoren. Uiteindelijk kreeg moeder Maria Louise haar zin.

In het algemeen heeft het Huis Oranje-Nassau door de geschiedenis heen oog gehad voor het evenwicht tussen eigen overtuiging, respect voor verscheidenheid, en gemeenschappelijk belang. In de laatste decennia kregen leden van het Koninklijk Huis banden met en toonden zij belangstelling voor religieuze ontwikkelingen buiten de eigen kerk. Ook zij hebben een eigen weg moeten vinden in een wereld van religieuze pluriformiteit.

Met diezelfde opgave worden wij als 'gewone' inwoners van Nederland nu ook indringend geconfronteerd. Lange tijd leken de ontkerkelijking en individualisering te suggereren dat een respectvolle omgang met religieuze verscheidenheid steeds minder nodig zou zijn. Veel Nederlanders associeerden religieuze diversiteit vooral met verdeeldheid, spanningen en intolerantie. Veel Nederlanders hebben in de laatste decennia gedacht en misschien wel gehoopt dat het probleem van de religieuze diversiteit door de secularisatie gewoon zou verdwijnen. Te gemakkelijk werd ook uitgegaan van 'tolerantie' als gemeenschappelijk uitgangspunt, waardoor samenleven min of meer vanzelf zou gaan. Maar zo ging het niet. Wachten op het einde van religieuze en levensbeschouwelijke verschillen is bovendien een ontkenning van de toekomst, die nog kleurrijker zal zijn dan het verleden. Immigratie en migratie, internationale handel en de invloed van wereldculturen zullen eerder meer dan minder verscheidenheid brengen. Het is belangrijker dan ooit om met deze verscheidenheid om te kunnen gaan, en tegelijkertijd moeilijker omdat religieuze diversiteit door zowel de oude als de nieuwe bewoners van Nederland in toenemende mate wordt verbonden met sociale en culturele vraagstukken.

U als aanwezigen bent de erfgenamen van een verleden, waarin het met vallen en opstaan lukte naast elkaar en met elkaar te leven omdat we het wilden en omdat het moest. U hebt ieder uw eigen ervaringen die de verschillende religieuze inzichten met zich meebrengen. U weet hoe moeilijk het kan zijn om de integriteit van de eigen overtuiging te behouden en tegelijkertijd andersdenkenden te aanvaarden. Het leven met verschillen is hard werken en het is nooit af, zowel voor nieuwkomers als voor 'oud gedienden', religieus of niet-religieus. Het Koninkrijk der Nederlanden (Nederland, de Nederlandse Antillen en Aruba) heeft een rijke geschiedenis, waaruit veel lering getrokken kan worden over het omgaan met religieuze verschillen - een krachtige erfenis in onzekere tijden. Laten we ernaar streven om meer te doen dan alleen 'de boel bij elkaar houden', maar ook ons steentje bijdragen aan een wereld waarin mensen zich mogen ontplooiën en in vrede met elkaar kunnen samenleven. Laten we daarom proberen ons te blijven inzetten. Niet alleen om te zorgen voor de leden van onze eigen religieuze gemeenschap - hoe belangrijk dat ook is - maar ook om anderen die door God rondom ons zijn geplaatst te eren en te dienen.